Συλληφθέντες βενιζελικοί έξω από την Παλιά Βουλή. Πάνω, στρατιώτες και ναύτες του Κωνσταντίνου στους δρόμους της Αθήνας

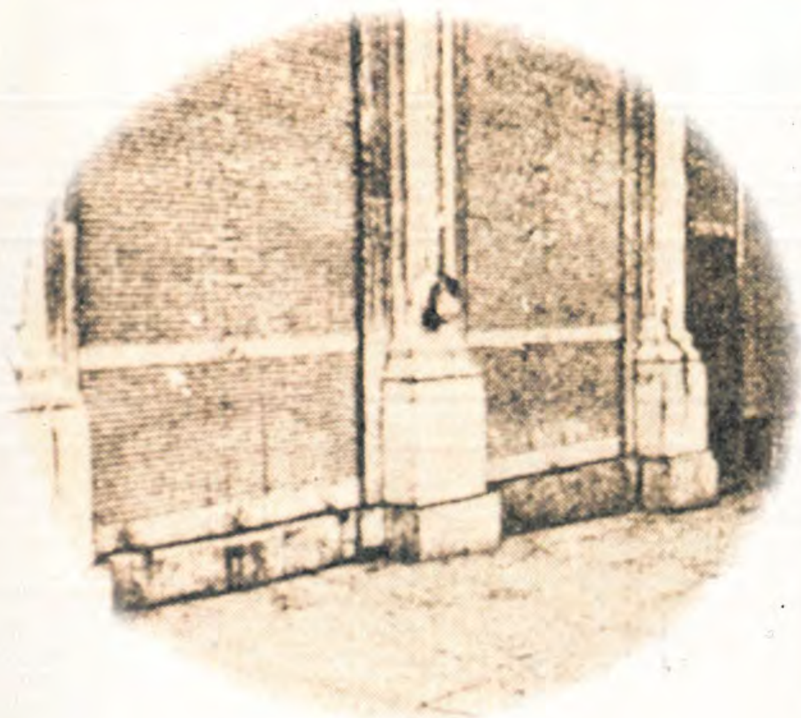

ΤΑ ΝΟΕΜΒΡΙΑΝΑ

Του ΣΠΥΡΟΥ ΜΑΡΚΕΤΟΥ
ιστορικού στο Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

«Κάτι μεταξύ κυνηγών και Μπόερς πολεμιστών ωμοίαζον οι εθελονταί οίτινες μη δυνηθέντες ή μη προλαβόντες να φορέσουν στολήν, εγύριζαν περίπολοι με ρεπούμπλικαν, μάνλιχερ, ξιφολόγχην και φυσεκλίκια. Πολλοί απ' αυτούς περιφερόμενοι με μόνιππα κατεσκόπευον τα υπερώα, ιδίως των υπόπτων ξενοδοχείων και μπαμ! έστελλον τας σφαίρας εις τους ελλοχεύοντας προδότας. Κάποιος είπεν εις μίαν τοιαύτην περίπολον: Για πουλιά πάτε, πατριώτες; -Τι πουλιά, μωρέ! Για αρκούδες... βουλγάρικες».[1]

Η σκηνή αυτή, που περιγράφεται με επιδοκιμαστική ευθυμία από ένα δημοσιογράφο, διαδραματίζεται μακριά από τους κυνηγότοπους της Νότιας Αφρικής, στους δρόμους της Αθήνας. Οι κυνηγοί με την εντυπωσιακή εξάρτυση ανήκαν στον κύκλο των Επιστράτων, ενώ οι «ελλοχεύοντες προδόται», οι οποίοι παρουσιάζονταν στερημένοι από κάθε εθνικό ή και ανθρώπινο χαρακτηριστικό, σαν «βουλγάρικες αρκούδες», ήταν οι οπαδοί του **Βενιζέλου** -άλλοι πραγματικά και άλλοι απλώς στη φαντασία των διωκτών τους. Διώκτες και θηράματα ▶

Οι πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου είχαν στρέψει εναντίον του το μεγαλύτερο μέρος της παραδοσιακής ελίτ

συμμετείχαν στο μεγαλύτερο ανθρωποκυνηγητό που είχε γνωρίσει ώς τότε η Αθήνα –στα επεισόδια της 18ης και της 19ης Νοεμβρίου του 1916, που έμειναν γνωστά ως «Νοεμβριανά».

Τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν είναι αφ' ενός ποια ακριβώς, από όλα τα γεγονότα που σημάδεψαν τις τραγικές εκείνες ημέρες, ήταν σημαντικά στο πλαίσιο της κεντρικής πολιτικής διαδικασίας, δηλαδή του Διχασμού, και αφ' ετέρου πώς έγιναν αυτά τα γεγονότα αντιληπτά από τους πρωταγωνιστές της εποχής, αλλά και πώς επηρέασαν την πολιτική συμπεριφορά τους. Εδώ θα εξετάσουμε, δηλαδή, την άνιση και αποκαλυπτική αυτή σύγκρουση, η οποία αξίζει να μελετηθεί από πολλές οπτικές γωνίες, αποκλειστικά από τη σκοπιά της πολιτικής ιστορίας.

Δεν μπορούμε, τώρα, να παρακολουθήσουμε αναλυτικά τη διαλεκτική του Διχασμού, στην οποία εγγράφτηκαν τα Νοεμβριανά. Ας σημειώσουμε, απλώς, ότι εκείνη τη στιγμή οι πολίτες είχαν διαιρεθεί σε δυο ριζικά αντίπαλες παρατάξεις, οι οποίες είχαν επικεφαλής τον Βενιζέλο και το βασιλιά **Κωνσταντίνο** αντιστοίχως. Οι λόγοι της πόλωσης ήταν σύνθετοι. Οι πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, που είχε προωθήσει ο Βενιζέλος αφ' ότου ανέλαβε την πρωθυπουργία, το 1910, είχαν στρέψει εναντίον του το μεγαλύτερο μέρος της παραδοσιακής ελίτ. Αυτή βρήκε έναν ικανό ηγέτη στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου, ο οποίος επιδίωκε να αποκτήσει απολυταρχικές εξουσίες. Οι διαφωνίες μεταξύ των δύο ανδρών, οι οποίες είχαν ήδη επηρεάσει τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων, έγιναν αγεφύρωτες με το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου. Ο Κρητικός πολιτικός ήθελε να παρέμβει η Ελλάδα στο πλευρό της Αντάντ, ενώ ο άνακτας επιζητούσε την ουδετερότητα, η οποία ευνοούσε τη Γερμανία.

Ενα από τα καταστήματα των Φιλελευθέρων στην οδό Ερμού σημαδεμένο με κόκκινους κύκλους από τους Επίστρατους

Όπως συνέβη σε όλες σχεδόν τις βαλκανικές χώρες, τα αντίθετα στρατόπεδα αναδιατάχθηκαν μετά το 1914 με βάση το νέο δίλημμα: «πόλεμος ή ειρήνη». Καθώς βάθαινε το ρήγμα μεταξύ τους, προσάρμοζαν την πολιτική τους ώστε να κινητοποιήσουν νέες κοινωνικές ομάδες. Από τον Ιούνιο του 1916, η διασπορά των επιστρατικών συλλόγων κατά μήκος και πλάτος της χώρας επικύρωσε τη μεταμόρφωση του Διχασμού από αντιπαράθεση πολιτικών ελίτ σε

Αναχώρηση του Βενιζέλου από τα Χανιά με το ναύαρχο Κουντουριώτη και με προορισμό τη Θεσσαλονίκη

σύγκρουση μαζών. Τον Αύγουστο φιλοανταντικοί και ουδετερόφιλοι πραγματοποίησαν εντυπωσιακές συγκεντρώσεις στην πρωτεύουσα και σε επαρχιακές πόλεις, ενώ στη Θεσσαλονίκη ξέσπασε το κίνημα της Εθνικής Αμυνας υπό την αιγίδα των Γάλλων. Ο Βενιζέλος εγκατέλειψε επίσης υπό γαλλική προστασία την Αθήνα στις 13 Σεπτεμβρίου, για να σχηματίσει τη δική του Προσωρινή Κυβέρνηση. Μεγάλο μέρος της Φιλελεύθερης ηγεσίας τον ακολούθησε στην Κρήτη και κατόπιν στη Θεσσαλονίκη, ενώ όσοι έμειναν στην Παλαιά Ελλάδα υπέφεραν από νέα κύματα επιστρατικής τρομοκρατίας, τα οποία ενισχύθηκαν μόλις ανέλαβε την κυβέρνηση ο καθηγητής **Σπ. Λάμπρος**. Τώρα, το έδαφος της Ελλάδας διεκδικούσαν δύο κράτη, που δεν χωρίζονταν μόνον από τη στάση τους απέναντι στην Αντάντ, αλλά και από τις κοινωνικές αντιλήψεις τους. Οπως παρατήρησε ο **Γιώργος Λεονταρίτης**, το αρχικά μετριοπαθές πρόγραμμα του Βενιζέλου δεν έπεισε ούτε τους οπαδούς ούτε τους εχθρούς του και πολλοί φοβούνταν μήπως ανέτρεπε τη μοναρχία ή και το κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς.[2] Ο φόβος ριζοσπαστικών τομών αποξένωσε πολλούς πολιτικούς και στρατιωτικούς «βαρόνους» του, ενώ η ελπίδα τους προσέλκυσε τους ριζοσπάστες εθνικιστές και πολλούς σοσιαλιστές.

Στο κράτος των Αθηνών, τώρα, η Αντάντ, που διατηρούσε ισχυρές στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις στην περιοχή της πρωτεύουσας, μπορούσε να επηρεάσει την πολιτική της κυβέρνησης. Ως τις αρχές Οκτωβρίου την ανάγκασε να της παραδώσει τον έλεγχο του ελαφρού στόλου, των ταχυδρομείων και του στρατηγικής αξίας σιδηροδρόμου Αθηνών-Λαρίσης, καθώς και εκτεταμένες αστυνομικού τύπου εξουσίες. Αξιοποιώντας μάλιστα τα διλήμματα, όπου αναπόδραστα οδηγούσε η εθνική ιδεολογία, έδινε μαθήματα εθνικής ευσυνειδησίας και παρίστανε τον αυθεντικό εκφραστή του ελληνικού αλυτρωτισμού. Ετσι, στη διακοίνωση της 11/24.11.1916, με την οποία απαιτούσε να της παραδοθούν τα όπλα και πολεμοφόδια του ελληνικού στρατού, υπενθύμιζε: «Τα όπλα ταύτα είνε προωρισμένα να χρησιμοποιηθώσι προς απελευθέρωσιν εδάφους, το οποίον έχει ποτισθή υπό του γενναιοτέρου Ελληνικού αίματος. Η θέσις των δεν είνε εις τα βάθη ενός οπλοστασίου, αλλ' εις τα μέτωπα του Μοναστηρίου και της Μακεδονίας... Ιδού τι πρέπει να λεχθή κατ' επανάληψιν προς εκείνους οίτινες έχουσιν ως

Μέλη των πρεσβειών των χωρών της Αντάντ έχουν καταφύγει σε συμμαχικό πλοίο (φωτογραφία Π. Πουλίδη)

μόνον ιδεώδες το μεγαλείον του Ελληνισμού, μεγαλείον διά το οποίον αι Προστάτιδες Δυνάμεις ενδιαφέρονται περισσότερον παντός άλλου».

Η ίδια διακοίνωση έδωσε το έναυσμα της νοεμβριανής σύγκρουσης. Για τη στρατιωτική αντιμετώπιση των Συμμάχων κινητοποιήθηκαν, δίπλα στο επίσημο κράτος, οι Επίστρατοι και άλλες ανεξέλεγκτες ομάδες. Αλλά αυτές έδωσαν προτεραιότητα στους δικούς τους στόχους: πρέπει να ευθύνονταν για ένα δυσοίωνο περιστατικό της 13ης Νοεμβρίου, το οποίο τρομοκράτησε τους αντιφρονούντες· δηλαδή, το σημάδεμα με κόκκινη βαφή των σπιτιών και των καταστημάτων επιφανών οπαδών του Βενιζέλου στο κέντρο της Αθήνας. Αυτή ήταν μια συνηθισμένη πρακτική στους διωγμούς, όταν οι διώκτες δεν γνώριζαν προσωπικά τα θύματά τους· είχε χρησιμοποιηθεί πρόσφατα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και δεν θα αργούσε να αξιοποιηθεί και από τους ναζιστές εναντίον των Εβραίων. Συμπύκνωνε την απειλή της κοινωνικής και όχι απλώς πολιτικής σύγκρουσης: στοιχεία του «λαού» ή «όχλου» επιτίθενται σε εύπορους αστούς, με σκο-

Τις παραμονές, Επίστρατοι σημάδεψαν με κόκκινη βαφή τα σπίτια και τα καταστήματα επιφανών οπαδών του Βενιζέλου

πό τη λεηλασία και την καταστροφή. Τούτο είναι όμως το άδηλο ως κατ' εξοχήν ιδιοτελές στοιχείο της σύγκρουσης. Στη θέση του προβάλλεται ένα λιγότερο αποκρουστικό στοιχείο, το εθνικό και πολιτικό, που εγγράφεται στην επιλεκτικότητα της δίωξης: θύματα δεν γίνονται όλοι οι αστοί, αλλά μόνον εκείνοι που έχασαν την προστασία του νόμου, επειδή οι ίδιοι επέλεξαν, προδίδοντας τον άνακτα, να συντρέξουν τους ξένους κι επομένως να απομακρυνθούν από το εθνικό σώμα.

Η ηγεσία του φιλοβασιλικού στρατοπέδου ανέχτηκε κι επικρότησε αυτήν τη δίωξη, αλλά δεν είναι βέβαιο ποιος την εμπνεύστηκε: η ιδέα ίσως προήλθε από τα στρατοκρατικά ή τα πιο «λαϊκά» στοιχεία της ίδιας παράταξης. Σίγουρο είναι ότι συζητούνταν ευρέως την ίδια εποχή πλήθος ιστορικά προηγούμενα, από τους Σικελικούς Εσπερινούς και τη Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου ώς τις επαναστατικές ημέρες του 1793 στη Γαλλία και τους πρόσφατους διωγμούς των Αρμενίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Επιτρέποντας να προετοιμαστεί το πογκρόμ, το κράτος αποποιήθηκε μία από τις πρωταρχικές λειτουργίες του· δηλαδή, την προστασία της προσωπικής ασφάλειας και της περιουσίας των πολιτών. Σ' αυτήν τη λειτουργία έσπευσαν να το υποκαταστήσουν οι εκπρόσωποι άλλων κρατικών οντοτήτων: οι συμμαχικές δυνάμεις, που είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα και στον Πειραιά, προβάλλοντας αμέσως ως μόνοι προστάτες των φιλανταντικών Ελλήνων και με πρόσχημα την ανάγκη τήρησης της τάξης, απαίτησαν από την κυβέρνηση να τους παραδώσει τον έλεγχο των στρατηγικών σημείων της πρωτεύουσας –ενέργεια, που μπορούσε να προμηνύει ένα είδος επιλεκτικής κατοχής. Για να τις κατευνάσει, ο Κωνσταντίνος εγγυήθηκε προσωπικά την ασφάλεια των βενιζελικών, αλλά συνάμα ο στρατός του έσπευδε να καταλάβει πρώτος τα στρατηγικά αυτά σημεία, καθώς και τα σημαντικά δημόσια κτίρια και άλλα νευραλγικά κέντρα της πόλης, από τις τράπεζες ώς την Ηλεκτρική Εταιρεία και τη λαχαναγορά.

Καθώς κλιμακωνόταν η ένταση, το ενδεχόμενο της στρατιωτικής αναμέτρησης με τους Συμμάχους γινόταν όλο και πιο απειλητικό. Από το βράδυ της 16ης Νοεμβρίου οργανώθηκε η μαζική κινητοποίηση των Επιστράτων. Τους μοιράστηκαν στολές, όπλα και πολεμοφόδια· ο **Χ. Χουρμούζιος** τους υπολόγιζε σε οχτώ χιλιάδες εφέδρους, μεταξύ των οποίων ήταν τριακόσιοι αξιωματικοί. Πολλοί από

Γάλλοι πεζοναύτες φρουρούν την πρεσβεία τους στην Αθήνα

αυτούς αδημονούσαν να τακτοποιήσουν τους ανοιχτούς λογαριασμούς τους, πολιτικής ή προσωπικής φύσης, με τους «ξενοκίνητους βενιζελικούς». Οι ίδιοι συμμετείχαν στις θορυβώδεις διαδηλώσεις και στις επιθέσεις εναντίον γαλλικών περιπόλων και βενιζελικών εφημερίδων τη 17η Νοεμβρίου· δηλαδή, την παραμονή της λήξης του συμμαχικού τελεσιγράφου.

Εκείνη τη νύχτα αποβιβάστηκαν στον Πειραιά γαλλικά, αγγλικά και ιταλικά αγήματα· συνολικά περί τους τρεις χιλιάδες άνδρες. Πριν από την αυγή της 18ης τμήματά τους βάδισαν προς την πρωτεύουσα, αλλά τους έφραξαν το δρόμο οι ελληνικές δυνάμεις, που είχαν οχυρωθεί στους γύρω λόφους. Οι πρώτες συγκρούσεις ξέσπασαν στο λόφο του Φιλοπάππου, όπου περικυκλώθηκαν κι αιχμαλωτίστηκαν κάπου εκατό Γάλλοι. Ο ίδιος ο διοικητής του συμμαχικού στόλου, ο επιπόλαιος ναύαρχος **Νταρτίζ ντι Φουρνέ**, βρέθηκε εγκλωβισμένος μαζί με μερικές εκατοντάδες άνδρες στο Ζάππειο, όπου δεχόταν πυρά ώς τις πρώτες απογευματινές ώρες, οπότε συμφωνήθηκε προσωρινή ανακωχή. Προτού δύσει ο ήλιος οι συγκρούσεις ξανάρχισαν, ενώ και τα συμμαχικά πλοία άρχισαν να βομβαρδίζουν, από το Φάληρο, το κέντρο της Αθήνας. Μόνο κατά τύχη γλίτωσαν τα ανάκτορα (η σημερινή Βουλή), όπου την ίδια στιγμή διαπραγματεύονταν την ανακωχή ο Κωνσταντίνος και οι πρεσβευτές των Συμμάχων. Στο σκοτάδι οι αγγλογαλλικές δυνάμεις επέστρεψαν στον Πειραιά, έχοντας χάσει πάνω από εκατό άνδρες.

Από εκείνη την πρώτη ημέρα των συγκρούσεων η κανονική ζωή στην Αθήνα είχε διακοπεί. Σύμφωνα με μια γραφική περιγραφή, τα «καταστήματα εκλείσθησαν, αι οδοί ηρημώθησαν, η συγκοινωνία ενεκρώθη... Ο Βενιζελικός κόσμος ευρίσκετο υπό το κράτος ευλόγου τρόμου... δεν ήργησαν να σημειωθούν και αιματηρά επεισόδια... Η νυξ της αιματηράς ημέρας διήλθε ζοφερά και βαρεία και πλήρης αγωνίας δι' ολόκληρον τον φιλήσυχον πληθυσμόν της πόλεως. Ηδη από των πρώτων εσπερινών ωρών πάσα κυκλοφορία ανά τας οδούς είχε διακοπή. Η κίνησις των τραμ ανεκόπη επίσης, διαταγή δε της Κυβερνήσεως δεν ανήφθησαν και οι δημοτικοί φανοί».[3]

Οι βενιζελικοί θεωρούνταν πλέον συνεργάτες των εισβολέων και η κυκλοφορία των εφημερίδων τους απαγορεύτηκε ή εμποδίστηκε. Πολλοί είχαν ▶

Το σπίτι του Βενιζέλου στην Αθήνα. Στο κέντρο, το εσωτερικό της οικίας του με τα σημάδια των πυροβολισμών στους τοίχους και στο πορτρέτο του

προλάβει να δραπετεύσουν στον Πειραιά, που ελεγχόταν από τις συμμαχικές δυνάμεις, ή στην επαρχία. Ωστόσο, πολλοί άλλοι είχαν μείνει στην Αθήνα –επειδή πίστευαν ότι θα προστατεύονταν χάρη στη σημαντική κοινωνική τους υπόσταση και τις γνωριμίες τους είτε επειδή έλπιζαν ότι οι ίδιοι θ' απέφευγαν τα χειρότερα είτε, τέλος, επειδή απλούστατα δεν μπορούσαν να διαφύγουν. Ενα πογκρόμ θα έπληττε λοιπόν τους λιγότερο έτοιμους ν' αντισταθούν, οι οποίοι αποτελούσαν μικρό μόνο μέρος των Αθηναίων: αυτό διευκόλυνε τα σχέδια των διωκτών, οι οποίοι οργανώνονταν την ίδια νύχτα.

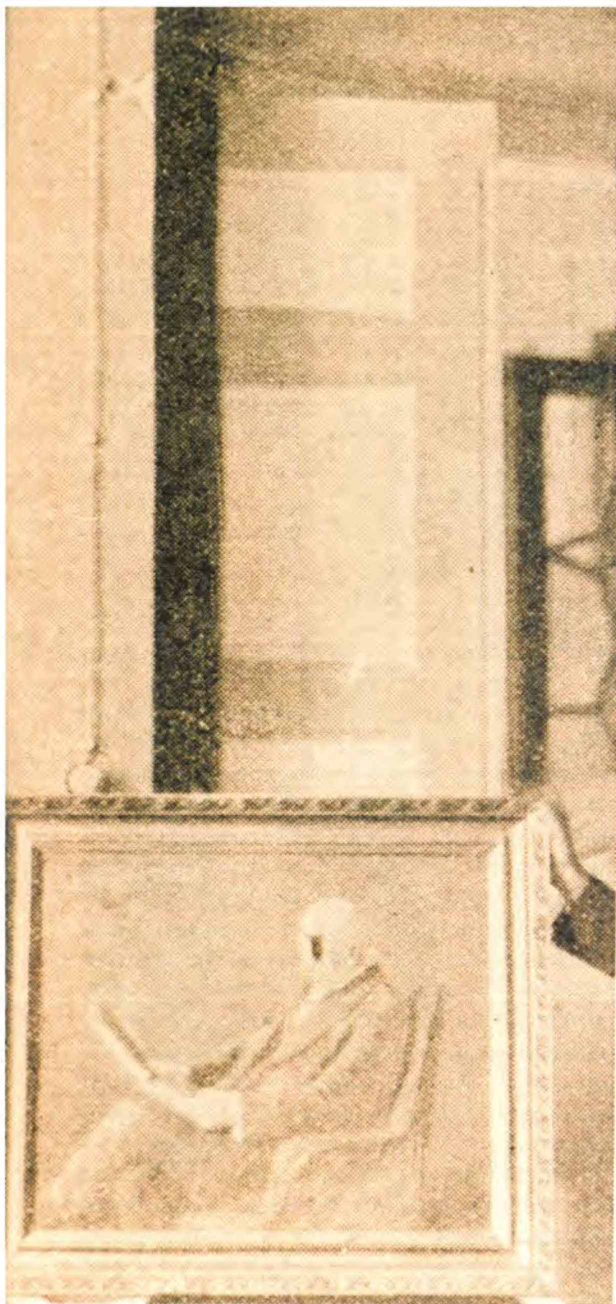
Το πρωί οι δρόμοι της πόλης παραδόθηκαν στα χέρια ομάδων ένοπλων διαδηλωτών –Επιστράτων, στρατιωτικών, αστυνομικών κι «εθελοντών»– που,

Η απαίτηση των συμμαχικών δυνάμεων για έλεγχο των στρατηγικών σημείων της πόλης προμήνυε ένα είδος επιλεκτικής κατοχής

πυροβολώντας αριστερά και δεξιά, επιτίθονταν ανεμπόδιστα στα σπίτια και τα καταστήματα των πραγματικών ή υποτιθέμενων «αντιαντικών». Κατά τον παραστατικό Χουρμούζιο:

«Μεθ' εκάστην έκρηξιν πυροβολισμών των επιστράτων περίπολοι σπεύδουσαι αποκλείουν την καθ' ης η απόπειρα οικίαν ή κατάστημα και συλλαμβάνουν μεθ' ύβρεων και δεινών προπηλακισμών και κακοποιήσεων τους εντρόμους Βενιζελικούς ενοίκους, οίτινες δέσμιοι ή συρόμενοι εν μέσω λογχών οδηγούνται εις το Φρουραρχείον υπό το στίγμα ομοιομόρφου άπαντες κατηγορίας, συνωμοσίας κατά του καθεστώτος και εσχάτης προδοσίας... Και είνε χαρακτηριστικόν το επεισόδιον το οποίον αφηγείται η [αντιβενιζελική] *Εσπερινή* περί ενός εκ των συλληφθέντων τούτων, όστις απαγόμενος υπό της περιπόλου και εκσυριττόμενος υπό του πλήθους διεμαρτύρετο προς το πλήθος, του οποίου εζήτει να κινήσει την συμπάθειαν, ότι "αυτός δεν ήτο Βενιζελικός, αλλά μόνον κλέπτης!"».[4]

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, που ανακοίνωσε αργότερα η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, σημειώθηκαν 922 φυλακίσεις, 503 κρούσματα λεηλασίας, 395 περιστατικά εμπορικού μποϊκοτάζ, 66 περιπτώσεις φθορών και καταστροφών ακινήτων (οι υλικές ζημιές υπολογίστηκαν σε εφτά εκατομμύρια δραχμές περίπου), 31 κλεισίματα εφημερίδων και καταστροφές τυπογραφείων, και 980 εξορίες ή απομακρύνσεις προσώπων έπειτα από απειλές. Πιο εκτεθειμένες στο διωγμό ήταν τρεις ομάδες: οι έμποροι, οι Κρητικοί και οι πρόσφυγες. Θα θρηνούσαν πολύ περισσότερα θύματα αν δεν πρόφταιναν κατά εκατοντάδες να καταφύγουν στις συμμαχικές

Κόμπτον Μακένζι, αρχηγός της βρετανικής μυστικής υπηρεσίας στην Ελλάδα

πρεσβείες –η αδιαφορία όμως που έδειξε η Αντάντ για τους υπόλοιπους Έλληνες συνεργάτες της, και κυρίως η άρνηση του Φουρνέ να χρησιμοποιήσει για την προστασία τους τον ισχυρό συμμαχικό στόλο, που βρισκόταν σε απόσταση βολής, καταρράκωσαν προσωρινά το γόητρό της.

Πολλά σπίτια πολιορκήθηκαν με πυροβολισμούς, με την πρόφαση ότι κρύβονταν σ' αυτά ελεύθεροι σκοπευτές ή υπήρχαν όπλα των βενιζελικών. Η διαδικασία, που ακολουθούσε την εισβολή, εξυπηρετούσε πολλούς σκοπούς μαζί: της λεηλασίας, της δήωσης και της σύλληψης των ενοίκων, τους οποίους οδηγούσαν, συχνά κακοποιημένους, στις αρχές, όπου τους απαγγέλλονταν, όπως είδαμε, βαρύτατες όσο και αόριστες κατηγορίες. Συχνά φαίνεται πως ήταν και τα περιστατικά της έμφυλης βίας εναντίον των γυναικών, που είχαν μερικές φορές τραγικά αποτελέσματα. Στην πλευρά των διωκτών, πάλι, κυριαρχούσε κλίμα ευφορίας ή και καρναβαλιού.

Πέρα από τις κατοικίες επωνύμων, που γνώρισαν αυτήν τη δοκιμασία –του **Μπενάκη**, του **Νεγρεπόντη**, του **Κουντουριώτη** και του ίδιου του Βενιζέλου– παραβιάστηκαν εκατοντάδες άλλες κατοικίες περισσότερο ή λιγότερο εύπορων Αθηναίων. Ορισμένοι από αυτούς, μη θέλοντας να πιστέψουν ότι έπεφταν θύματα ενός οργανωμένου διωγμού, ζήτησαν την προστασία των αρχών, για να διαπιστώσουν σύντομα ότι οι ίδιοι θεωρούνταν επικίνδυνοι στασιαστές. Δεν φαίνεται να υπερέβαλλε ο Χουρμούζιος, όταν έγραφε ότι «Παντού όπου εισήρχοντο οι άτακτοι και οι άλλοι οπλοφόροι της Κυβερνήσεως, η εισβολή των χρησιμοποιείται προς διαρπαγήν και λαφυραγωγίαν. Οι συλλαμβανόμενοι θεωρούνται ως προγεγραμμένοι, των οποίων η ζωή εξαρτάται πράγματι μόνον εκ της καλής θελήσεως των αιχμαλωτιστών των. Η περιουσία των θεωρείται ως περιουσία καταδίκων επιθανατίων, την οποίαν δύνανται να διαθέσουν κατά βούλησιν οι "τίμιοι" άνθρωποι, οι αναλαβόντες το καθήκον να μολύνουν τα όπλα των εις το αίμα των "προδοτών"».[5]

Δολοφονήθηκαν 35 γνωστοί Βενιζελικοί και απροσδιόριστος αριθμός προσφύγων, ενώ εκατοντάδες φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν

Ο συνολικός αριθμός των νεκρών έμεινε άγνωστος. Ο Χουρμούζιος και άλλες πηγές παραθέτουν συγκλονιστικά περιστατικά φόνων κι εκτελέσεων εν ψυχρώ, αλλά δεν έχουμε εξακριβωμένες πληροφορίες ούτε κανέναν πραγματικό κατάλογο των θυμάτων. Επίσημα καταγράφτηκαν τριάντα πέντε

Το Ανάθεμα. «Θυμάμαι, τ' απομεσήμερο, που είδα από ένα παράθυρο της οδού Μπουμπουλίνας το ελεεινό θέαμα του όχλου, με δεσποτάδες και παπάδες, που κουβαλούσαν πέτρες για το ανάθεμα του Βενιζέλου· την αηδία που μ' έπνιγε στο Πολύγωνο, μπροστά στο φριχτό μνημείο» (Γ. Σεφέρης)

φόνοι γνωστών προσώπων. Δεν φαίνεται να οφείλονταν σε οργανωμένο σχέδιο και οι περισσότεροι πρέπει να αποδοθούν σε προσωπικούς ή συγκυριακούς παράγοντες. Ωστόσο, αυτό δεν ίσχυε στην περίπτωση των εκατό έως τριακοσίων, ανάλογα με τους διάφορους υπολογισμούς, νεκρών προσφύγων, οι οποίοι, ανώνυμοι και άγνωστοι μεταξύ αγνώστων και θαμμένοι σε μαζικούς τάφους, δεν περιλαμβάνονταν στην επίσημη καταμέτρηση. Κατά τον Χουρμούζιο, μαζικές εκτελέσεις τους σημειώθηκαν σε ένα στρατόπεδο του Πυροβολικού στις όχθες του Ιλισού, στο στρατόπεδο του Γουδιού και στο Πεδίον του Αρεως.

Μολονότι οι ανυπεράσπιστοι πρόσφυγες ήταν κατά κανόνα βενιζελικοί, η θανάτωσή τους δεν εξυπηρετούσε κανέναν προφανή πολιτικό σκοπό –αλλά ούτε και οφειλόταν σε προσωπικούς παράγοντες. Οι πρόσφυγες σκοτώθηκαν επειδή ήταν πρόσφυγες: οι δολοφονίες τους αποτέλεσαν εν ψυχρώ και απρόσωπα εγκλήματα μίσους, το οποίο είχε καλλιεργηθεί συστηματικά από τα μέσα ενημέρωσης. Επιστέγασαν έτσι την πολιτική της κυβέρνησης, η οποία προηγουμένως είχε απαλλάξει την πρωτεύουσα από αρκετές χιλιάδες άλλους πρόσφυγες, στέλνοντάς τους να αποδεκατιστούν από την πείνα και τις επιδημίες σ' ένα αυτοσχέδιο στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Σούδα.[6]

Λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν εκατοντάδες σπίτια. Ανάμεσά τους, του Μπενάκη, του Νεγρεπόντη, του Κουντουριώτη

Οι «βενιζελικοί», που είχαν την τύχη απλώς να συλληφθούν, οδηγούνταν, αφού πρώτα κακοποιούνταν και διαπομπεύονταν μέσα από τους δρόμους της πόλης, στην έδρα της στρατιωτικής φρουράς: «εις το περίφημον υπόγειον του Φρουραρχείου, όπου ο απόπατος. Εις το φρικαλέον τούτο άντρον, το πλήρες σκότους και δυσοσμίας και ευρωτιώσης υγρότητος, εις τον στενόν τούτον χώρον πολλές δεκάδες θυμάτων απεπνίγοντο ήδη εξ ασφυξίας και δίψης. Διαρκώς δε ερρίπτοντο εις αυτό νέα θύματα».[7] Πιέστηκαν επίμονα να υπογράψουν δηλώσεις πίστης στον κωνσταντινισμό - μια έμπνευση, την οποία αργότερα θα αξιοποιούσε ξανά ο **Μεταξάς**. Επειτα οι πιο επιφανείς οδηγήθηκαν στη Βουλή, όπου τη «νύκτα της 19ης και της 20ής διενυκτέρευσαν ούτοι καθήμενοι οκλαδόν επί του εδάφους».[8] Την επόμενη ημέρα διαπομπεύθηκαν ξανά, καθώς οδηγούνταν άλλοι στις φυλακές Αβέρωφ και άλλοι στον Παλαιό Στρατώνα. Εκεί τους αντιμετώπισαν «ως καταδίκους εις θάνατον, ων η εκτέλεσις ήτο εγγύς. Και ως προς τοιούτους προσεφέροντο προς αυτούς. Την πεποίθησιν ταύτην είχον εμπνεύσει οι αξιωματικοί. Μόλις μετά δέκα ή δεκαπέντε ημέρας η συμπεριφορά των εγένετο ηπιωτέρα».[9]

Στον Πειραιά η παρουσία του συμμαχικού στόλου και η άμυνα οπλισμένων ομάδων Κρητικών απέτρεψαν τις επελάσεις που σχεδίαζαν οι Επίστρατοι. Ωστόσο πλήθη βενιζελικών και προσφύγων –προοιωνίζοντας τις σκηνές, που θα ζούσε λίγα χρόνια αργότερα η Σμύρνη– συγκεντρώθηκαν στις αποβάθρες του λιμανιού, φορτωμένοι με ό,τι μπορούσαν να κουβαλήσουν κι ελπίζοντας να βρουν πλοία φυγής. Σκηνές ανάλογες με της πρωτεύουσας διαδραματίστηκαν και στην επαρχία, από τη Θεσσαλία ώς την Πελοπόννησο, ενώ ώς την πτώση της κυβέρνησης Λάμπρου οι Φιλελεύθεροι βρέθηκαν ουσιαστικά εκτός νόμου στην Παλαιά Ελλάδα και ολόκληρο το επόμενο εξάμηνο η τρομοκρατία συνεχίστηκε με την ενθάρρυνση των αρχών. Οι Φιλελεύθεροι, που απέφυγαν τη σύλληψη, συνέχισαν να κρύβονται επί αρκετές εβδομάδες.

Ο επίλογος των Νοεμβριανών γράφτηκε όταν η Εντολοδόχος Επιτροπή του Πανελληνίου Συνδέ-

Οπαδοί του Βενιζέλου οδηγούνται δεμένοι από το Βουλευτήριο στις φυλακές

σμου των Συντεχνιών κάλεσε τον ελληνικό λαό στο Πεδίον του Αρεως για να συμμετάσχει στον τελετουργικό αναθεματισμό του Βενιζέλου. Στη γραφική τελετή ο μητροπολίτης Αθηνών, περιστοιχισμένος από την Ιερά Σύνοδο, έριξε τον πρώτο λίθο, συνοψίζοντας το επίσημο εκκλησιαστικό αντιβενιζελικό πιστεύω: «Κατά Ελευθερίου Βενιζέλου συλλαμβάνοντος Αρχιερείς και επιβουλευομένου Βασιλείαν και Πατρίδα ανάθεμα έστω». Ακολούθησαν η παράδοση στην πυρά ενός αχυρένιου Βενιζέλου και ο εκσφενδονισμός λίθων και βράχων με συνοδεία μεσαιωνικές αρές.[10] Επειτα αναπαρέστησαν τη σκηνή σε μικρογραφία στις περισσότερες πόλεις και στα χωριά του κράτους των Αθηνών. Επαναλαμβανόμενο *ad nauseam*, υπό την καθοδήγηση συνήθως του παπά, του δάσκαλου, του κομματάρχη και του χωροφύλακα, το ανάθεμα αποτυπώθηκε τελικά στη λαϊκή συνείδηση με βαρυσήμαντες πολιτικές επιπτώσεις. Συγκόλλησε τη συμμαχία των συντηρητικών μικροαστών και μέρους των αγροτών με την πολιτική και οικονομική ελίτ της Παλαιάς Ελλάδας εναντίον των επαναστατών. Οι τοπικές ελίτ το αξιοποίησαν για να συνδέσουν τις σύγχρονες μεθόδους πολιτικής ζύμωσης με μεσαιωνικές φοβίες και αξίες, παράγοντας έτσι επίφοβα στερεότυπα πολιτικής προπαγάνδας.

Στα τέλη του 1916 είχαν δημιουργηθεί οι ιδεολογικές και θεσμικές προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή ενός μεγάλης έκτασης διωγμού. Οι επιθετικές προεκτάσεις της εθνικής ιδεολογίας, αλλά και η σύγχυση που ακολούθησε την απροσδόκητη αυτοϋπονόμευση της εθνικής ταυτότητας, επέτρεψαν την απονομιμοποίηση της μερίδας εκείνης του πληθυσμού, που είχε εκδηλωθεί υπέρ της πολιτικής του Βενιζέλου. Η κυνική παραίτηση του κράτους από την υποχρέωση να προστατεύσει την ασφάλεια και την περιουσία της ίδιας μερίδας άνοιξε το δρόμο σε όσους αναζητούσαν αδίστακτα ευκαιρίες αρπαγής, πλουτισμού ή εκδίκησης. Το προηγούμενο των διωγμών και των λεηλασιών, που είχαν πλήξει κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους τις ▶

Τα Νοεμβριανά πήραν τη μορφή γενικευμένου διωγμού εξαιτίας της συνεργασίας κρατικών και παρακρατικών μηχανισμών

Το σπίτι του Εμμ. Μπενάκη που πολιορκήθηκε από τους Επιστράτους (σημερινό Μουσείο Μπενάκη)

Νέες Χώρες, με την υποκίνηση ή την ανοχή του κρατικού μηχανισμού, είχε αποδείξει πώς τέτοιες ενέργειες μπορούσαν να θεωρηθούν θεμιτές και να μείνουν ατιμώρητες, εφόσον στρέφονταν εναντίον εθνικών εχθρών - δηλαδή, πλέον, των «βενιζελικών». Η αξία της ανθρώπινης ζωής είχε καταρρεύσει και μάλιστα, χάρη στους ίδιους πολέμους και στη μακρόχρονη επιστράτευση που ακολούθησε, ο μεγάλος όγκος του ανδρικού πληθυσμού είχε πρόσφατα εκπαιδευτεί στο να σκοτώνει και να καταδιώκει, όχι πλέον σε μεμονωμένη ή ερασιτεχνική βάση, αλλά οργανωμένα και αποτελεσματικά. Το τραγικό παράδειγμα της σφαγής, τέλος, δινόταν την ίδια εποχή από το κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο της Ευρώπης.

Η μορφή του γενικευμένου διωγμού, που πήραν τελικά τα Νοεμβριανά, οφειλόταν ακριβώς στη συνεργασία μεταξύ των κρατικών και παρακρατικών μηχανισμών αφ' ενός και των ανεξέλεγκτων στοιχείων αφ' ετέρου. Αν τα Νοεμβριανά αποτελούσαν απλώς μια κίνηση μαζικής καταστολής των αντιφρονούντων εκ μέρους του κράτους, τότε οι διώξεις θα ήταν πιο εστιασμένες και θα έλειπε μεγάλο μέρος της περιττής βίας. Αν πάλι δεν ήταν παρά μόνον ένα πογκρόμ, οργανωμένο από φανατικούς χάρη στην απλή ανοχή της κρατικής εξουσίας, τότε αφ' ενός θα ήταν λιγότερο συστηματικά και αφ' ετέρου θα ήταν ευκολότερο να προστατευτούν από αυτό τα μέλη της ελίτ.

Το επίσημο κράτος λοιπόν, με το οποίο φαίνεται ότι διαπλέκονταν σε πολλά επίπεδα οι Επιστρατικοί Σύλλογοι, έπαιξε καίριο ρόλο σε όλες αυτές τις εξελίξεις. Είδαμε πως στα Νοεμβριανά η δικαστική εξουσία, οι δυνάμεις ασφαλείας (που παραδόθηκαν τις ίδιες ημέρες στα χέρια φανατικών οπαδών της βίαιης ρήξης) και ο στρατός συνέδραμαν τους διώκτες, οργανώνοντας κατ' οίκον έρευνες και συλλήψεις βενιζελικών, τους οποίους ο εγγυητής του πολιτεύματος, δηλαδή ο ίδιος ο βασιλιάς, αρνήθηκε να προστατεύσει. Γενικότερα, επί Διχασμού, το κράτος χρησιμοποιήθηκε συστηματικά για την καταπίεση των κάθε λογής αντικυβερνητικών –πρώτα των βενιζελικών και, από το καλοκαίρι του 1917, των αντιβενιζελικών.

Κ. Εσλιν. Γερμανικής καταγωγής και φανατικός γερμανόφιλος, καταδικάστηκε σε θάνατο για το ρόλο του στα Νοεμβριανά και πέθανε στη φυλακή το 1920

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χρ. Σ. Χουρμούζιος, *Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Λονδίνο 1919, σ. 102.
2. George B. Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 409.
3. Χρ. Σ. Χουρμούζιος, *Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, σ. 94.
4. Αυτόθι, σ. 99.
5. Αυτόθι, σ. 115.
6. Για την περιπέτεια των προσφύγων στη Σούδα, με πρόσχημα την αποστολή τους στη Γαλλία, καθώς και για τις ευθύνες της ελληνικής διοίκησης, βλ. τα απομνημονεύματα του επικεφαλής τού εκεί κλιμακίου της βρετανικής κατασκοπίας, ο οποίος συνέβαλε στη διάσωσή τους: J.C. Lawson, *Tales of Aegean Intrigue*, Chatto and Windus, Λονδίνο 1920, σ. 99 κ.ε. Για τα κύματα προσφύγων, που έφτασαν στην Κρήτη πριν από το νοεμβριανό πογκρόμ, βλ. στο ίδιο, σ. 230 κ.ε.
7. Χρ. Σ. Χουρμούζιος, *Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, σ. 118.
8. Αυτόθι, σ. 118.
9. Αυτόθι, σ. 128.
10. Αυτόθι, σ. 195 κ.ε. Οι αναθεματισμοί του Βενιζέλου από τον κλήρο είχαν αρχίσει από το προηγούμενο καλοκαίρι· βλ. *Νέα Ελλάς*, 14.7.1916

χρονολόγιο

1915

Φεβρουάριος
Διαφωνία Βενιζέλου-Κωνσταντίνου για την είσοδο της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Παραίτηση Βενιζέλου. Διορισμός κυβέρνησης Γούναρη και ίδρυση του Κόμματος Εθνικοφρόνων (μετέπειτα Λαϊκού).
Μάιος
Βουλευτικές εκλογές. Μεγάλη πλειοψηφία των Φιλελευθέρων.
Αύγουστος
Κυβέρνηση Βενιζέλου.
Σεπτέμβριος
Γενική επιστράτευση. Απόβαση των ΑγγλογάΛλων στη Θεσσαλονίκη. Νέα σύγκρουση Κωνσταντίνου-Βενιζέλου και εξαναγκασμός του τελευταίου σε παραίτηση. Κυβέρνηση Α. Ζαΐμη.
Οκτώβριος
Κυβέρνηση Σ. Σκουλούδη.
Δεκέμβριος
Βουλευτικές εκλογές. Αποχή των Φιλελευθέρων και παμψηφία των αντιβενιζελικών, αλλά με μείωση των ψηφοφόρων κατά τα δύο τρίτα.

1916

Μάιος
Παράδοση του Ρούπελ στους Γερμανοβουλγάρους.
Ιούνιος
Διακοίνωση της Αντάντ. Κυβέρνηση Α. Ζαΐμη και άρση της γενικής επιστράτευσης. Ιδρυση του Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων (ΠΣΕ) και εξάπλωση των Επιστράτων σε όλη την Ελλάδα.
Αύγουστος
Εισβολή και κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας (και μέρους της Δυτικής) από τους Βουλγάρους. Κίνημα της Εθνικής Αμυνας στη Θεσσαλονίκη. Σκηνοθετημένη επίθεση στη γαλλική πρεσβεία. Η Αντάντ απαιτεί διάλυση των Επιστράτων. Παραίτηση Ζαΐμη.
Σεπτέμβριος
Κυβέρνηση Ν. Καλογερόπουλου. Ο Βενιζέλος εγκαταλείπει την Αθήνα, σχηματίζει την Προσωρινή Κυβέρνηση και αναλαμβάνει την ηγεσία της Εθνικής Αμυνας στη Θεσσαλονίκη. Κυβέρνηση Σπ. Λάμπρου.
Οκτώβριος
Σύγκρουση στην Κατερίνη μεταξύ στρατιωτικών δυνάμεων των δύο κυβερνήσεων.
Νοέμβριος
Στην Αθήνα, οι κωνσταντινικοί αποκρούουν απόβαση των ΑγγλογάΛλων και στη συνέχεια εξαπολύουν πογκρόμ εναντίον των Φιλελευθέρων («Νοεμβριανά»). Αποκλεισμός της Παλαιάς Ελλάδας από την Αντάντ.
Δεκέμβριος
Ανάθεμα του Βενιζέλου στο Πεδίον του Αρεως και στις επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας.

1917

Ιανουάριος
Επίσημη διάλυση των Επιστράτων.
Απρίλιος
Κυβέρνηση Α. Ζαΐμη.
Μάιος
Η Αντάντ εξαναγκάζει τον Κωνσταντίνο να φύγει στο εξωτερικό. Στο θρόνο ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος.
Ιούνιος
Αρση του αποκλεισμού. Κυβέρνηση Βενιζέλου στην Αθήνα. Σύγκληση της Βουλής που είχε εκλεγεί το Μάιο του 1915 («Βουλή των Λαζάρων»).

1918

Νοέμβριος
Τερματίζεται ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος.

1919

Ιανουάριος
Ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στην Ουκρανία.
Μάιος
Απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη.
Νοέμβριος
Συνθήκη Νεϊγί.

1920

Μάιος
Ο ελληνικός στρατός καταλαμβάνει τη Δυτική Θράκη (στη συνέχεια και την Ανατολική).
Ιούλιος
Συνθήκη Σεβρών. Δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου στο Παρίσι. Βενιζελικά αντίποινα στην Αθήνα και δολοφονία του Ιωνα Δραγούμη.
Σεπτέμβριος
Προκήρυξη εκλογών.
Οκτώβριος
Θάνατος του Αλεξάνδρου.
Νοέμβριος
Εκλογική συντριβή των Φιλελευθέρων και αναχώρηση του Βενιζέλου στο εξωτερικό. Κυβέρνηση Δ. Ράλλη. Παρωδία δημοψηφίσματος και επιστροφή του Κωνσταντίνου (το Δεκέμβριο).

Ο τότε υποστράτηγος Αναστάσιος Παπούλας, ουσιαστικός στρατιωτικός αρχηγός στα Νοεμβριανά

ΕΝΑΣ ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΟΣ, ΑΛΛΑ ΑΤΕΛΗΣ

Του Γιωργου Θ. Μαυρογορδατου
καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών

Τόσο την πρώτη μέρα (της απόκρουσης των Αγγλογάλλων) όσο και τις επόμενες (του διωγμού των Φιλελευθέρων), αληθινός πρωταγωνιστής των Νοεμβριανών υπήρξαν οι Επίστρατοι - η πρώτη μαζική οργάνωση στη νεοελληνική ιστορία, με επίσημο τίτλο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων (ΠΣΕ). Ο ΠΣΕ είχε ιδρυθεί στις αρχές Ιουνίου του 1916 και είχε εξαπλωθεί αστραπιαία σε ολόκληρη την Ελλάδα, παράλληλα με τη γενική αποστράτευση που επέβαλε η Αντάντ στον **Κωνσταντίνο**. Μετά τη σκηνοθετημένη από τους Γάλλους επίθεση στη γαλλική πρεσβεία στις 27 Αυγούστου, η Αντάντ είχε αξιώσει τη διάλυση του ΠΣΕ. Ωστόσο, αυτός συνέχισε να λειτουργεί, ανασυγκροτήθηκε υπό νέα ηγεσία και κεντρικό έλεγχο το Σεπτέμβριο και βγήκε από δυόμισι μήνες προσχηματικής «αφάνειας» στα Νοεμβριανά.[1]

Η εκλεκτική συγγένεια των Επιστράτων με φασιστικά και ιδίως με πρωτοφασιστικά κινήματα σε άλλες χώρες είναι προφανής. Οπως σημειώνει και ο **Βεντήρης**, οι Επίστρατοι «παρουσιάζουν αναλογίας με τον ιταλικόν φασισμόν, του οποίου προεπορεύθησαν, προς τους Γερμανούς μοναρχικούς ή τους εθνικόφρονας σοσιαλιστάς».[2]

Η παραστρατιωτική πολιτοφυλακή θεωρείται η μόνη μορφή μαζικής οργάνωσης που αρμόζει σε μικροαστούς - και μόνο σε έκτακτες συνθήκες κρίσης. Αυτήν ακριβώς τη διάγνωση είχε κάνει και ο **Γκράμσι** για τον ιταλικό φασισμό ως μικροαστικό κίνημα.

Μικροαστικό κίνημα ασφαλώς ήσαν και οι Επίστρατοι. «Προερχόμενοι εκ του λαού ...έγιναν, *δι' αυ-*

τό ακριβώς, όργανον τρομεράς *κοινωνικής και ε*θνικής αποσυνθέσεως», γράφει ο Βεντήρης, απηχώντας τις τραυματικές αντιδράσεις των αστών.[3] Στον **Στέφανο Δέλτα**, οι Επίστρατοι θύμισαν τους «αβράκωτους» της Γαλλικής Επανάστασης, όπως αναφέρει η γυναίκα του.[4] «Βιοπαλαιστές και επαγγελματίες» τους χαρακτήριζε η *Νέα Ημέρα* (23-8-16), η εφημερίδα που κατ' εξοχήν τους στήριξε. Ηταν ο «μικρός κοσμάκης» κατά την έκφραση του **Ιωάννη Μεταξά**, που τους οργάνωσε και τους κατηύθυνε.

Στα χωριά, Επίστρατοι έγιναν οι μικροκτηματίες της Παλαιάς Ελλάδας. Στην πρωτεύουσα, το μικροαστικό χαρακτήρα του κινήματος επιβεβαιώνει προπαντός η τότε παράλληλη συγκρότηση του Πανελληνίου Συνδέσμου Συντεχνιών και Εργατικών Σωματείων (ΠΣΣ) από 45 προέδρους «των εν Αθήναις και Πειραιεί αμαξοκαρραγωγέων, κουρέων - κομμωτών - μυροπωλών, καταστηματαρχών σιδηρωτών, εργατών ζαχαροπλαστών, τεχνιτών εξαρτύσεως και υποδήσεως στρατού, λαχανοπωροπωλών, σανδαλοποιών, εφαπλωματοποιών, καφεζυθοζαχαροπλαστών, καφεπωλών κ.λπ.», με πρόεδρο τον **Κ. Ιγγλέση** (των κουρέων), επίτιμο πρόεδρο τον Διάδοχο και συνθήματα: «Ζήτω ο εργάτης και το κεφάλαιον! Ζήτω η Πατρίς και ο Βασιλεύς!» (*Νέα Ημέρα*, 11-8-16). Με τους Επίστρατους ο ΠΣΣ είχε στενή συνεργασία και αλληλοεπικάλυψη. Χρησίμεψε μάλιστα και ως φερέφωνο του ΠΣΕ στη διάρκεια της προσχηματικής του «αφάνειας», κάνοντας στη θέση του δημόσιες ανακοινώσεις τις παραμονές των Νοεμβριανών. Τότε, το Δ.Σ. του ΠΣΣ ίδρυσε και «νέο» σωματείο, με τίτλο «Πανελλήνιος Ενωσις των Βασιλοφρόνων Προέδρων των Σωματείων της Ελλάδος». Στόχος του ήταν και «η αδελφοποίησις και αλληλοβοήθεια των Ελλήνων εργατών μετά των εργοδοτών» (*Νέα Ημέρα*, 18-11-16). Την ίδια εποχή, όμως, η *Νέα Ημέρα* σημείωνε απειλητικά ότι ο εργατικός κόσμος «βενιζελίζει» (18 και 24-10-16).

Η μικροαστική αντεπανάσταση των Επιστράτων μπροστά στην πολύπλευρη απειλή του αστικού εκ-

Εικόνα επιστράτευσης στην Αθήνα του 1912. Οι ίδιοι έφεδροι επρόκειτο να συγκροτήσουν το κίνημα των Επιστράτων το 1916

συγχρονισμού υπήρξε άρρηκτα συνυφασμένη και με την αντίστασή τους στην Αντάντ - κατ' εξοχήν εκπρόσωπο των φιλελεύθερων αστικών δημοκρατιών. Ηρθαν μάλιστα στην επιφάνεια προαιώνια αντιδυτικά αντανακλαστικά. Ακραίο δείγμα παράνοιας αποτελεί επιστολή από «Επίστρατο Πορταρίτη» που προβάλλει τον κίνδυνο «να παραδοθή ο Ελληνισμός εν μέρει εις την Ρωσσίαν και εν μέρει εις τους Φράγγους (sic), η δε Ορθοδοξία εις τον Πάπαν» (*Νέα Ημέρα*, 5-7-16).

Σωτήριος Σκοπετέας. Ηγετικό στέλεχος των Επιστράτων, μετέπειτα διευθυντής των γραφείων της Βουλής. Κάτω, μαγαζί σημαδεμένο με κόκκινη μπογιά

Είναι λοιπόν εύλογος ο παραλληλισμός των Επιστράτων ειδικά με δυο κινήματα που προμήθευσαν στον ιταλικό φασισμό και στο γερμανικό ναζισμό, αντίστοιχα, το σημαντικότερο κι αναντικατάστατο αρχικό τους πυρήνα: το κίνημα των παλαιών πολεμιστών στην Ιταλία και τα Εθελοντικά Σώματα (Freikorps) στη Γερμανία. Ακόμη πιο ταιριαστός φαίνεται πάντως ο παραλληλισμός με παραστρατιωτικές οργανώσεις όπως η γερμανική Stahlhelm και η αυστριακή Heimwehr. Οι ομοιότητες των Επιστράτων με τα κινήματα αυτά είναι πολλές και καίριες:

1. Πρόκειται για πρώην στρατιώτες με πρόσφατη την εμπειρία του πολέμου, με ό,τι αυτή συνεπάγεται από άποψη συλλογικής συνείδησης και ψυχολογίας. Ο πόλεμος ως σύστημα αξιών και ως τρόπος ζωής αντιπαρατίθεται στις αξίες και την αντιηρωική ύπαρξη των αμάχων πολιτών. Συνεπάγεται μάλιστα έναν ιδιότυπο λαϊκισμό, αφού συνδυάζει με μοναδικό τρόπο την ανεπιφύλακτη αποδοχή της ιεραρχίας και της πειθαρχίας με τη συντροφικότητα, την αλληλεγγύη και τελικά την ισότητα μπροστά στον κίνδυνο και τις κακουχίες. Δεν πρόκειται απλώς για πολίτες που παριστάνουν τους στρατιώτες, αλλά για πρώην στρατιώτες που ξαναβρίσκουν τη χαμένη τους «κοινότητα».

Οι Επίστρατοι ήταν ένα μικροαστικό κίνημα. Ο «μικρός κοσμάκης», κατά τον οργανωτή και καθοδηγητή τους, Ιωάννη Μεταξά

2. Αυτό επιτυγχάνεται στο μέτρο ακριβώς που πρόκειται για παραστρατιωτική, δηλαδή κατ' εξοχήν οικεία σ' αυτούς οργάνωση. Από την ίδια της τη φύση, δεν προορίζεται για εκλογικές ή άλλες ειρηνικές αναμετρήσεις, αλλά για εμφύλιο πόλεμο εναντίον του «εσωτερικού εχθρού». Λόγος ύπαρξής της είναι η χρήση βίας για την ολοκληρωτική επικράτηση και την εξόντωση (πολιτική ή και βιολογική) του αντιπάλου. Αναγκαία προϋπόθεση της συγκρότησής της αποτελεί βέβαια η συνενοχή της κρατικής εξουσίας, που εξ ορισμού διαθέτει υπέρτερες ένοπλες δυνάμεις.

3. Τα κινήματα αυτά εμφορούνται από ιδεολογία ή, τουλάχιστον, νοοτροπία όχι μόνον αντισοσιαλιστική, αλλά και αντιφιλελεύθερη, αντικοινοβουλευτική, ακόμη και αντιαστική ή πάντως *αντιπλουτοκρατική*. Ο εκσυγχρονισμός σε φιλελεύθερα αστικά πλαίσια προσλαμβάνεται ως απειλητική και καταστροφική διαδικασία που είναι ανάγκη να ανακοπεί και να ακυρωθεί με κάθε μέσο.

4. Ανάλογη είναι και η κοινωνική σύνθεση αυτών των κινημάτων. Η ηγεσία τους φυσιολογικά ανήκει σε αξιωματικούς ή και υπαξιωματικούς, έφεδρους ή και μόνιμους (ιδίως κατώτερους και νεότερους). Δυσανάλογα μεγάλη είναι και η συμμετοχή φοιτητών. Αλλά η μάζα των μελών αποτελείται από μικροαστούς ή και μικροϊδιοκτήτες χωρικούς. Με άλλα λόγια, απουσιάζουν αισθητά τόσο η καθαυτό αστική τάξη όσο και η εργατική.

Υπάρχουν όμως τουλάχιστον τρεις κρίσιμες διαφορές, που εξηγούν άλλωστε γιατί οι Επίστρατοι

ταυτιζόταν απόλυτα το κομματικό με το ταξικό μίσος των μικροαστών Επιστράτων για την εμπορική ιδίως αστική τάξη. Τον Αύγουστο του 1916, τα συλλαλητήριά τους δεν στρέφονταν μόνον εναντίον του «συρφετού» των αστρατεύτων και «μισθάρνων» προσφύγων, αλλά και εναντίον των «γνωστών πατριδοκαπήλων εμπορομπακάλήδων Αθηνών και Πειραιώς», όπως τηλεγραφούσαν από τους Μολάους (*Νέα Ημέρα*, 18-8-16).

Προπύργιο της εμπορικής αστικής τάξης και ταυτόχρονα προπύργιο των Φιλελευθέρων στην καρδιά της πρωτεύουσας ήταν το ιστορικό εμπορικό κέντρο, με κύριους άξονες τις οδούς Ερμού και Αιόλου. Αυτό ακριβώς έγινε πρωταρχικός στόχος των Επιστράτων. Οτι κατ' εξοχήν τα εμπορικά καταστήματα είναι ευάλωτα στην οχλοκρατία δεν απαιτεί ιδιαίτερη εξήγηση. Οπως σημαδεύονταν αργότερα αλλού τα καταστήματα των Εβραίων, σημαδεύτηκαν στην Αθήνα τα καταστήματα των Φιλελευθέρων με κόκκινη μπογιά, τις παραμονές των Νοεμβριανών (*Εστία*, 13-11-16). Το δυσοίωνο συμβάν προκάλεσε μάλιστα διάβημα στον **Φουρνέ** και έντονη παρέμβασή του, χωρίς όμως αποτέλεσμα.[6]

Στο προσωπικό επίπεδο, δεν είναι μεμονωμένη η περίπτωση του **Εμμανουήλ Μπενάκη**, κατ' εξοχήν εκπροσώπου και συμβόλου της μεγαλοαστικής τάξης της διασποράς. Η επιλεκτική μανία των Επιστράτων στα Νοεμβριανά στράφηκε όχι μόνον εναντίον Κρητών και Μικρασιατών, αλλά και εναντίον εμπόρων (*Νέα Ημέρα*, 22-11-16). Μια τέτοια περίπτωση προβάλλεται μάλιστα από τη *Νέα Ημέρα* (9-12-16) με τον ευρηματικό τίτλο *«Ο αιμοχαρής έμπορος»*, που ασφαλώς δεν παραπέμπει μόνο στα φρονήματά του, αλλά προορίζεται να ενεργοποιήσει και ταξικά αντανακλαστικά. Δεν είναι μόνον αυτός που πυροβολούσε τάχα από το σπίτι του, αλλά και αυτός που «πίνει το αίμα του λαού».

Τέλος, στο πεδίο των επαγγελματικών οργανώσεων, πρωταρχικός στόχος των Επιστράτων δεν ήταν τα εργατικά συνδικάτα, αλλά οι εμπορικοί σύλλογοι. Στην πρωτεύουσα, η γενική συνέλευση του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών εξαναγκάστηκε να καθαιρέσει «διά βοής» τον πρόεδρο **Α. Αναστασιάδη** και τον ταμία **Π. Χαλδουβάκη**, «φυγοδικούντας». Την επομένη, μπορούσαν πλέον οι «μετανοήσαντες» έμποροι να παρουσιαστούν στον Κων-

Ελαιογραφία του Νικήτα Γρίσπου εμπνευσμένη από τον Εθνικό Διχασμό

Οι Επίστρατοι ήταν αδύνατο να μετεξελιχθούν σε φασιστικό κίνημα γιατί ήταν μοναρχικοί

δεν μετεξελίχθηκαν σε γνήσιο φασιστικό κίνημα, όπως ιδίως οι Ιταλοί ομόλογοί τους.

Πρώτα πρώτα, στόχος τους δεν ήταν η εργατική τάξη, αλλά η *αστική*. Το στοιχείο αυτό, που επιβεβαιώνει τη μικροαστική σύσταση των Επιστράτων, υπογραμμίζει και ο Βεντήρης. Δεν είναι όμως σε θέση και να το ερμηνεύσει, αφού θέλει να πιστεύει ότι: «Ησαν τεχνητόν πολιτικόν όργανον, ξένον προς την φυσιολογικήν μορφήν της νεοελληνικής κοινωνίας. Απόστημα και όχι σώμα κοινωνικόν».[5] Μόνον η πολιτική σκοπιμότητα εξηγεί την αιφνίδια εθελοτυφλία του στο σημείο αυτό. Πράγματι, η αντίθετη παραδοχή θα οδηγούσε σε συμπεράσματα δυσάρεστα και δυσοίωνα για τους Φιλελεύθερους.

Η ταύτιση της επιχειρηματικής αστικής τάξης με το Κόμμα Φιλελευθέρων εκδηλωνόταν το 1916 με τον πανηγυρικότερο τρόπο. Την εποχή ακριβώς που ξεκινούσε το κίνημα των Επιστράτων, ο Βενιζέλος εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του για «την αναλλοίωτον εμπιστοσύνην της τάξεως των εμπόρων και βιομηχάνων» σε επιτροπή τους που τον επισκέφθηκε (*Νέα Ημέρα*, 20-6-16). Αντίστοιχα,

Αθηναίοι εθελοντές, για την απόκρουση των Αγγλογάλλων, τρώνε το συσσίτιό τους σε δρομάκι της Πλάκας

σταντίνο (*Νέα Ημέρα*, 24 και 25-12-16). Στην Πάτρα, αντίθετα, η άρνηση του εκεί Συλλόγου Εισαγωγικού Εμπορίου να αποδοκιμάσει τον Βενιζέλο σαν «προδότη» προκάλεσε τη σύλληψη του προέδρου **Ν. Ζούλα** και άλλων, καθώς και τη διάλυση του συλλόγου.[7] Στην Καλαμάτα, επίσης, προφυλακίστηκε ο πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου για «εσχάτη προδοσία» (*Νέα Ημέρα*, 17-12-16).

Δεν υπήρξαν, κατά συνέπεια, οι Επίστρατοι όργανο μιας άρχουσας τάξης γαιοκτημόνων και βιομηχάνων, όπως οι ομόλογοί τους στη Βόρεια Ιταλία και στη Γερμανία. Ούτε εξασφάλισαν, κατ' επέκταση, τη μονιμότερη ανοχή του αστικού κράτους, μετά την πολιτική μεταβολή του 1917.

Δεύτερη κρίσιμη διαφορά εντοπίζεται στο πεδίο του *εθνικισμού*. Σε σύγκριση μάλιστα με την Ιταλία, οι Επίστρατοι αποτελούν διαμετρικά αντίθετη περίπτωση. Εκεί, τα ρεύματα που αργότερα κατέληξαν στο φασισμό, όπως και ο ίδιος ο **Μουσολίνι**, ξεκίνησαν από το κίνημα που εκβίασε τη συμμετοχή της χώρας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο,

Στόχος της Πανελλήνιας Ενωσης Βασιλοφρόνων «η αδελφοποίησις και αλληλοβοήθεια των εργατών μετά των εργοδοτών»

με την πλευρά της Αντάντ. Στην Ελλάδα, οι Επίστρατοι αγωνίστηκαν ακριβώς για να αποτρέψουν αυτό το ενδεχόμενο.

Παρά τις ανέξοδες μεγαλοστομίες και τις ρομαντικές φαντασιώσεις γύρω από το μύθο του Κωνσταντίνου «ΙΒ'», οι Επίστρατοι δεν εμφορούνταν από έναν εθνικισμό επιθετικό, αλυτρωτικό ή και ιμπεριαλιστικό. Τους χαρακτήριζε ένας πατριωτισμός *εσωστρεφής*, στα όρια της Παλαιάς Ελλάδας. Ως κατ' εξοχήν εύγλωττο δείγμα αρκεί εδώ μία φράση από τη φανατική αντιβενιζελική εφημερίδα *Εμπρός*, που σχολίασαν χλευαστικά η *Εστία* (27-8-16) και οι *Καιροί* (28-8-16): «ουδείς Ελλην θα ίδη μετ' απαθείας τους Γερμανοβουλγάρους φθάνοντας εις την Λάρισαν»! Η απάθεια, προφανώς, ταίριαζε μόνο όσο οι Γερμανοβούλγαροι περιορίζονταν να καταλαμβάνουν τμήματα της Μακεδονίας.

Σε απόλυτη αντιστοιχία με αυτή την περιορισμένη εθνική αντίληψη βρισκόταν και ο ρατσισμός των Επιστράτων εναντίον των Μικρασιατών. Για τον ΠΣΕ, ήσαν «οι Ελληνόφωνοι ξενόδουλοι και ξενόπληκτοι πρόσφυγες» (*Νέα Ημέρα*, 20-8-16). Με πλήρη αντιστροφή του εθνικισμού, οι πρόσφυγες έγιναν οι «Εβραίοι» των Επιστράτων και γενικότερα του Αντιβενιζελισμού, για δυο τουλάχιστον δεκαετίες. Αντίθετα, τα φασιστικά κινήματα είχαν παντού προνομιακή σχέση με αλύτρωτους τόπους και πληθυσμούς.

Η τρίτη και ασφαλώς κρισιμότερη διαφορά ανάγεται στο *ασύμβατο* μοναρχισμού και φασισμού. Ο «μοναρχοφασισμός» (όπως ονομάστηκε αργότερα) είναι εξαρχής καταδικασμένος να μείνει ατελής και ανολοκλήρωτος φασισμός. Παρά τις όποιες συγκυριακές συμπτώσεις και συγκλίσεις, σε τελευταία ανάλυση μοναρχισμός και φασισμός αποτελούν ριζικά ασύμβατα συστήματα. Με άλλα λόγια, δεν μπορεί κανείς να είναι ταυτόχρονα μοναρχικός και φασίστας, με την πλήρη σημασία και των δύο όρων. Η ιστορική εμπειρία χωρών όπως η Ιταλία, η Γερμανία και η Ισπανία επιβεβαιώνει απόλυτα αυτή τη διάγνωση. Ισως μάλιστα είναι τόσο προφανής ώστε, όπως φαίνεται, δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τις ατέρμονες συζητήσεις περί φασισμού. Το ασύμβατο μοναρχισμού και φασισμού προκύπτει από τρεις τουλάχιστον αλληλένδετους λόγους:

(α) Ως επαναστατική ή πάντως ανατρεπτική δύναμη, ο φασισμός περιφρονεί βαθύτατα και απορρίπτει όχι απλώς την κοινοβουλευτική δημοκρατία, αλλά όλους συλλήβδην τους παραδοσιακούς πολιτικούς θεσμούς, ως ιστορικά ξεπερασμένους.

Κατ' εξοχήν ισχύει το ίδιο για τον αρχαιότερο, που είναι ακριβώς η κληρονομική βασιλεία.

(β) Ως ολοκληρωτικό σύστημα, ο φασισμός είναι αδύνατο να ενσωματώσει ή να συμφιλιωθεί με το ανεξέλεγκτο τής βασιλικής εξουσίας, οσοδήποτε συρρικνωμένης. Κάτι τέτοιο θα ήταν θεωρητικά εφικτό μόνο αν συνέπιπτε ο φορέας της με τον αρχηγό του φασιστικού κινήματος. Αυτό όμως κατ' αρχήν αποκλείεται για τον επόμενο λόγο.

(γ) Ως χαρισματικό κίνημα, ο φασισμός συνεπάγεται ως ηγέτη έναν «υπεράνθρωπο» οπωσδήποτε αυτοδημιούργητο - στον αντίποδα ακριβώς του τυχαίου δικαιούχου τής εξ αίματος νόμιμης διαδοχής, που είναι συμφυής με την κληρονομική βασιλεία. Ακόμη και στην περίπτωση του Κωνσταντίνου, που απέκτησε και προσωπικό χάρισμα ως νικηφόρος «Στρατηλάτης», φαίνεται αναπόφευκτο να υπερισχύει η θεσμική, βασιλική ιδιότητα, αφού είναι εκείνη που εμπεριέχει και εγγυάται τη *διάρκεια* και κατά τούτο υπερέχει συντριπτικά. Θεωρητικά, μόνον η έγκαιρη έξοδος από το δεσμευτικό πλαίσιο του βασιλικού θεσμού θα επέτρεπε σε κάποιον σαν τον Κωνσταντίνο να γίνει αληθινός Führer φασιστικών προδιαγραφών. Κάτι τέτοιο όμως υπήρξε και στην Ελλάδα και παντού αδιανόητο. Ετσι, η δεδομένη θέση του ίδιου του βασιλιά ως χαρισματικού αρχηγού απέτρεψε τελικά το ενδεχόμενο να μετεξελιχθούν οι Επίστρατοι σε ολοκληρωμένο (και ολοκληρωτικό) φασιστικό κίνημα, όπως οι Ιταλοί ή Γερμανοί ομόλογοί τους.

Το ίδιο ζήτημα φωτίζει και την προσωπική περίπτωση του Ιωάννη Μεταξά, που υπήρξε, όπως φαίνεται, οργανωτής και καθοδηγητής των Επιστράτων. Θα έπρεπε γι' αυτό να αναγνωρισθεί όχι μόνον ως εφευρέτης του φασισμού στην Ελλάδα, αλλά και ως πρωτοπόρος διεθνώς. Αντίθετα με ό,τι νομίζεται, πρωτοστάτησε στο πρώτο φασιστικό εγχείρημα είκοσι ολόκληρα χρόνια πριν από την 4η Αυγούστου, που κατά τούτο κακώς θεωρείται σκέτη αντιγραφή και απομίμηση ξένων προτύπων. Ωστόσο, η προσωπική τραγωδία του Μεταξά ήταν ότι τα δημιουργήματά του, μοιραία, παρέμειναν ανολοκλήρωτα, τόσο στην πρώτη φάση (οι Επίστρατοι) όσο και στη δεύτερη (η ΕΟΝ), εφ' όσον ο ίδιος παρέμεινε δέσμιος του μοναρχισμού. Δεν είναι λίγα τα σημεία του *Ημερολογίου* του που μπορούν να ερμηνευθούν με το πρίσμα αυτό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναλυτικότερα στο βιβλίο μου *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση: 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996.
2. Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1931, τ. Β', σ. 147.
3. Ο. π., σ. 148. Η υπογράμμιση δική μου.
4. Π. Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος (Αρχείο της Π.Σ. Δέλτα Α')*, Αθήνα 1978, σ. 25.
5. Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1931, τ. Β', σ. 147.
6 Ο. π., σσ. 249 και 259.
7 Β. Κ. Λάζαρη, *Πολιτική ιστορία της Πάτρας*, Αθήνα 1986, τ. Β', σ. 101, και Α. Α. Μαρασλή, *Ιστορία της Πάτρας*, Πάτρα 1983, σσ. 85-86. ■

Το δεύτερο φασιστικό εγχείρημα του Μεταξά με την ΕΟΝ

